

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2017
август

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Г.АКРАМОВА	
Номинатив бирликлар функцияларини ўрганиш ва уларни ўқув жараёнида қўллаш	70
Ш.ЮСУПОВА	
Инглиз ва ўзбек тилларидаги зоонимлар иштирок этган фразеологизмларни таржима қилиш хусусида	73
Ғ.ХОШИМОВ, А.ЗИЯЕВ	
“Интенсификация/деинтенсификация” концептуал семантикаси вербализатор-ларининг когнитив типологияси	75
Н.АЛИЕВА	
Инглиз ва рус тилларидаги кичрайтириш маъносидаги фразеологик бирикмаларнинг тиллараро корреспонденцияси	82
Қ.КАХАРОВ	
Ўзбек ва немис халқлари мулоқотида паралингвистик воситаларнинг қўлланилиши	85

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

М.АДҲАМОВ, М.ЖАЛИЛОВ	
Бошланғич синф ўқувчиларида иқтисодий маданият элементларини шакллантириш	88
З.БОБОЕВА, С.ЙУЛДАШЕВА	
Тасвирий санъатга оид энг қадимги маконлар	91
Р.ДЖАЛИЛОВА	
Буюк тасвирий санъат усталари ижодининг узлуксиз таълимдаги ўрни	94

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Н.МИРЗАКАРИМОВА	
Эҳтимоллар назарияси ва математик статистика фанини ўқитишнинг баъзи хусусиятлари	96
Ш.ЯКУБОВА, Н.НОСИРОВ, З.ОЛИМОВА, Ф.БИЛОЛОВА	
Ўрта махсус ўқув юртларида физикадан ўқув тажрибаларининг кўринишлари ва уларнинг вазифаларини ўрганиш	98
М.РАСУЛОВА, Ф.РАСУЛОВ, У.БОЛТАБОЕВ	
Қон ва сийдик таркибидаги сийдик кислотасининг миқдорига гиперурикемиядаги боғлиқлигини тажрибада ўрганиш	100
Д.ҚОДИРОВА, С.ТҲХТАЕВ	
Кальций хлорат - фосфат учэтаноламмоний – сув системасининг эрувчанлик диаграммаси	102
Н.ЖУРАҚҲЗИЕВ	
“Хуастуанифт”да самовий культ функциялари ҳамда осмон билан боғлиқ тушунчалар	105
Д.ТЕШАБОЕВ	
“Маснавий ҳикматлари” асарида қўлланган ҳавола бўлакли қўшма гапларнинг шаклий тузилиши	107
З.АКБАРОВА	
Тил ва унинг функциялари ҳақида	109
З.САЛАХИДИНОВА	
И.С.Тургенов прозасида фразеологик бирикмаларнинг функционал вазифаси	111
Н.ҚАРШИЕВ	
Қоракўл териларининг тур ва навларини англатувчи атамалар	113
Н.АББАСОВА, М.ХОДЖАЕВА	
Ўқувчиларда хорижий тил савияси ҳосил бўлишида ролли ўйинлардан самарали фойдаланиш	115
Б. СОТВОЛДИЕВ	
Инглиз ва ўзбек тилларида лексик жаргон ва арголарнинг лингвистик моҳияти	116
Г.ЙУЛДАШЕВА	
Информатика фанининг бошқа фанлар билан интеграция алоқалари	118
Д.НУРАЛИЕВА	
Оилага психологик хизмат кўрсатиш орқали шахснинг ижтимоий ўрнини белгилаш	121

ХОТИРА

Наримон Нурматович ҚОРИЕВ	124
--	-----

ТАҚРИЗ. БИБЛИОГРАФИЯ

Библиография	125
--------------------	-----

“МАСНАВИЙ ҲИКМАТЛАРИ” АСАРИДА ҚўЛЛАНГАН ҲАВОЛА БўЛАКЛИ ҚўШМА ГАПЛАРНИНГ ШАКЛИЙ ТУЗИЛИШИ

Д.Тешабоев

Аннотация

Ушбу мақолада Жалолиддин Румийнинг “Маснавий ҳикматлари” асарида қўлланган ҳавола бўлакли қўшма гапларнинг шаклий тузилиши, шунингдек, қўшма гапларни шакллантирувчи воситалар ва уларнинг семантикаси ҳақида фикр юритилган.

Аннотация

В статье описывается использование в произведении Джалаладдина Руми “Поэма о скрытом смысле” сложных предложений с местоименно-определятельным придаточным, а также рассматриваются их типы, средства составления сложных предложений и их семантика.

Annotation

The article describes the use in the work of Jalaladin Rumi “Poem about the hidden sense” of complex sentences with pronominal-determining clauses, as their types, means of compounding sentences and their semantics.

Таянч сўз ва иборалар: қўшма гап, ҳавола бўлақлар, эргашган қўшма гап, марказий бўлақ, нисбий сўзлар, келишик шакли

Ключевые слова и выражения: сложное предложение, местоименно-определятельные придаточные, относительному местоимения, сложноподчиненное предложение с придаточным местоименно-определятельным, падежная форма.

Key words and expressions: Complex sentence, pronominal-attributive adjectives, relative pronouns, compound sentence with pronominal-definitive, case from.

Қўшма гап мавзуси кўп йиллардан бери ўзбек тилшуносларининг диққатини ўзига жалб этиб келаётган муаммолардан бири ҳисобланади. Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, бу мавзу тилшуносликнинг кенг ўрганилган соҳаларидан биридир, лекин ҳалигача бу мавзуга оид муаммолар тўлиқ ҳал этилган деб бўлмади.

Қўшма гап фикр ифодаси жиҳатидан синтактик шаклнинг энг юқори ва мураккаб кўринишларидан биридир.

Ҳавола бўлақларнинг (нисбий сўзлар) эргашган қўшма гап қисмларини бириктиришдаги роли “Ўзбек тили грамматикаси”да алоҳида ёритиб ўтилган. Унда ҳавола бўлақлар (нисбий сўзлар)нинг ўзига хос хусусиятлари, улар қатнашган эргаш гапли қўшма гапларнинг структураси, ҳавола бўлақларнинг характери ва синтактик вазифалари, улар билан қўшма гапнинг кейинги қисмида келувчи кўрсатиш олмошларининг мослашиш ёки мослашмаслиги, ҳавола бўлақлар ифодаляйдиган тушунчалар каби масалалар ҳақида батафсил маълумотлар берилган [1.243].

Мазкур мақоламизда Жалолиддин Румийнинг “Маснавий ҳикматлари” асарида [2] қўлланган ҳавола бўлақли қўшма гапларни турли шаклий ва мазмуний гуруҳларга ажратиб, уларнинг умумий ва хусусий томонларини таҳлил қилишни ўз олдимизга мақсад қилиб олдик.

“Маснавий ҳикматлари” асарида қўлланган ҳавола бўлақли

қўшма гаплардаги эргаш гапнинг кесими турли сўз туркумлари билан ифодаланиши мумкин.

- *содда от-кесим билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гап;*

Деди Пайғамбар: эваз имкони йўқ, Кимда сабр **йўқ**, демак иймони йўқ.

- *мураккаб от-кесим билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гап;*

Ишқ ила кимнинг яқоши **чок эрур**, Ҳирсдин озоду айбдин пок эрур.

Асарда ҳавола бўлақли қўшма гаплардаги от-кесимнинг уюшган ҳолда келганлигини ҳам учратиш мумкин.

Кимки **танбал, ношукур, бесабр эмиш**, Ул шуни билсинки, жойи жабр эмиш.

- *содда феъл-кесим билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гап;*

а) *содда туб феъл билан:*

Кимки, Оллоҳим, **демишдир** ҳар куни, Оқибат, бандам дегай Оллоҳ уни;

б) *содда ясама феъл билан:*

Кимсаким шамъи Худони пуфлагай, Баски билдинг, амрига этгил амал.

- *Мураккаб феъл-кесим билан ифодаланган эргаш гапли қўшма гап:*

Кимки ёмон бир дўстгаким **сабр айлагай**, Сабр ила кўнглин мунаввар айлагай.

Ушбу асардаги айрим ҳавола бўлақли қўшма гапларда гапнинг марказий бўлаги ҳисобланган кесимни ўзгарган тартибда қўлланган ўринларини ҳам кузатишимиз мумкин:

Д.Тешабоев – ФарДУ бошланғич таълим услубиёти кафедраси ўқитувчиси.

Кимки **узмас эрса** Оллоҳдан **назар**, Унга бўлгай нури Оллоҳдин асар.

Ҳавола бўлакли қўшма гапларни шаклий ва мазмуний тузилишига кўра бир неча турга ажратиш мумкин. Шаклига кўра турларга ажратишга асосий эътибор ҳавола бўлақларнинг грамматик шаклига қаратилади. Маълумки, айрим қўшма гапларда нисбий сўз бирор келишиқда келади ва шунга кўра муайян синтактик вазифани бажаради.

Ҳавола бўлакли қўшма гаплар шаклида бош ва эргаш гап таркибидаги ҳавола бўлақлар ўзаро мослашиши ёки мослашмай қолиши ҳам кузатилади.

“Маснавий ҳикматлари”да қўлланган ҳавола бўлакли қўшма гаплардаги дейксик бирликлар, яъни ҳавола бўлақлар турли келишиқ шаклида қўлланган.

• **бош келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар:**

Ким этар хуснин зиёда ошкор, Бўлгай ул юз минг фалокатга дучор;

• **бош ва қаратқич келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар:**

Кимки тарк айлар эса майлу ҳаво, Унинг кўзлари сирлага бўлгай ошно;

• **бош ва тушум келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар:**

Кимки ошиқдир, уни маъшуқа бил, Ким севилгайдирки, бас, севгайдир ул;

• **бош ва жўналиш келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар:**

Ким ҳалол эрса, ҳалолдин ризқ анга, Ёрни сев, ранжитса, ранж етгай сенга.

• **бош ва ўрин-пайт келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар:**

Эй рафиқ, бил эмди ҳикмат шул турур: Кимда дард эрса, ўшал огоҳ эрур;

• **тушум келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар:**

Гар бошинга тушса бир тухмат иши, Билки, кимнингдир дуойи қарғиши.

• **ўрин-пайт ва қаратқич келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар.**

Деди Пайғамбар: эваз имкони йўқ, Кимда сабр йўқдир, демак иймони йўқ.

Асарда турли келишиқ шаклидаги ҳавола бўлақлардан бирининг тушиб қолган ўринларини ҳам учратиш мумкин. Белгисиз

қўлланган ҳавола бўлақларнинг ўрни нутқ жараёнида сезилиб туради.

• **бош келишиқли ҳавола бўлақнинг тушиб қолиши:**

Кимки бизга ранжу озор этгуси, (Ул)Танг эмас, дарду аламга етгуси;

• **қаратқич келишиқли ҳавола бўлақнинг тушиб қолиши:**

Кимки танбал, ношукур, бесабр эмиш, Ул шуни билсинки, (унинг) жойи жабр эмиш:

• **тушум келишиқли ҳавола бўлақнинг тушиб қолиши:**

Гар бошинга тушса бир тухмат иши, (Шуни) Билки, кимнингдир дуойи қарғиши;

• **жўналиш келишиқли ҳавола бўлақнинг тушиб қолиши:**

Кимки бергай, эй Худойим, сийла, бас, Ҳар дирамга айлагил юз минг эваз.

Юқоридагилардан маълум бўладики, “Маснавий ҳикматлари” асарида қўлланган ҳавола бўлакли қўшма гапларни қуйидагича гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

1) бош келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;

2) бош ва қаратқич келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;

3) бош ва тушум келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;

4) бош ва жўналиш келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;

5) бош ва ўрин-пайт келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;

6) тушум келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар;

7) ўрин-пайт ва қаратқич келишиқ шаклидаги ҳавола бўлакли қўшма гаплар.

Умуман, ҳавола бўлакли қўшма гаплар “ҳавола бўлакли қўшма гаплар” микромайдони доирасида, бутун тил системасида алоҳида ўрин тутди.

Жалолиддин Румийнинг “Маснавий ҳикматлари” асаридаги ҳавола бўлакли қўшма гапларни майдон назарияси асосида ўрганиш идеографик луғатлар тузишда ҳам муносиб аҳамият касб этади. Бу эса “Маснавий ҳикматлари” асаридаги мураккаб синтактик бирлик бўлган ҳавола бўлакли қўшма гапларни осон ўзлаштиришга, у ёки бу тушунчаларни ифодаловчи ҳавола бўлақларни топишга қулай восита вазифасини бажаради.

Адабиётлар:

1. Жалолиддин Румий. Маснавий ҳикматлари. – Т.: Наврўз., 2016.
2. Маҳмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи., 1995.
3. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.– Жиззах, 2007.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. –Т.: Фан 1976.

(Тақризчи: М.Ҳақимов, филология фанлари доктори).